

УДК 8.82.0

UDC 8.82.0

**АКТУАЛІЗАЦЫЯ СЕМІЯТЫЧНАЙ
МЕТАДАЛОГІ І ТЭРМІНА
ДЫСКУРС У БЕЛАРУСКІМ
ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ**

**ACTUALIZATION OF SEMIOTIC
METHODOLOGY AND TERM
OF DISCOURSE IN BELARUSIAN
LITERATURE STUDIES**

Л. Д. Сінькова,

*доктар філалагічных навук, прафесар,
загадчык кафедры гісторыі
беларускай літаратуры БДУ*

L. Sinkova,

*Doctor of Philology, Professor
of the Department of History
of Belarusian Literature, BSU*

Паступіў у друк 15.11.22.

Received on 15.11.22.

У артыкуле зроблены кароткі агляд развіцця семіятычных даследаванняў у літаратуразнаўстве Беларусі. Ахарактарызаваны дынамічныя змены ў разуменні тэрмінаў *стыль* і *дыскурс* з семіятычнага пункту гледжання. Падкрэслена, што выкарыстанне семіятычнага тэрміна *дыскурс* дазваляе беларускім навукоўцам маркіраваць тыя гетэрагенныя з'явы ў літаратурным працэсе, што сфарміраваліся на геаграфічных і літаратурна-культурных памежжах Беларусі з іншымі дзяржавамі і этнасамі – з улікам дыктату менавіта бягучых гісторыка-культурных падзей. Прыкладам паспяховага функцыянавання тэрміна *дыскурс* называюцца літаратуразнаўчыя працы М. М. Хмяльніцкага, у якіх прааналізаваны беларускі дыскурс у польскай літаратуры першай трэці XX ст.

Ключевые слова: беларускае літаратуразнаўства, семіятычныя даследаванні, тэрміналогія, дыскурс, гетэрагеннасць, нацыянальна-культурнае памежжа.

The article presents a brief review of the development of semiotic research in literature studies of Belarus. It characterizes the dynamic changes in understanding of the terms style and discourse from the semiotic point of view. It is emphasized that using semiotic term discourse lets Belarusian scholars mark those heterogeneous phenomena in the literary process that have formed in geographical and literary-cultural borders of Belarus with other states and ethnos – taking into account the dictate of the current historical-cultural events. The example of successful functioning of the term discourse is presented by the literature studies works by M. Khmyalnitski where the Belarusian discourse in the Polish literature of the first third of the 20th century.

Keywords: Belarusian literature studies, semiotic research, terminology, discourse, heterogeneity, national-cultural border.

Уводзіны. Семіётыка, трывала ўгрунтаваная ў якасці перспектыўнай навуковай метадалогіі ў СССР у другой палове XX ст. Ю. М. Лотманам (з заснаваннем Тартуска-Маскоўскай школы), усё шырэй уваходзіць у кола прафесійных зацікаўленняў беларускіх даследчыкаў літаратуры. У тэрміналагічным вызначэнні семіётыкі падкрэсліваецца, што яна «прысвечана разгляду знакаў, знакавых сістэм, іх функцыянавання і будовы, аналізу падачы інфармацыі і любога тэксту культуры менавіта як сістэмы знакаў» [1, с. 81]. З асаблівай відавочнасцю патрэба ў звароце да семіятычных метадаў і тэрміналогіі выявілася ў Беларусі ў 2010–2020-я гг., калі грамадства прывычалася да экспансіі інтэрнэт-тэхналогій, а рэаліі глабальнай лічбавізацыі паволаму структуравалі поле літаратуры і абвастрылі патрэбу ў паглыбленым разуменні дыхатаміі знак – значэнне. Семіятычнае і ўласна-камунікатыўнае разуменне абмену

інфармацыяй праз маўленчыя зносіны мае на ўвазе і сваё, асобнае разуменне мовы. Яно сфармулявана Ю. М. Лотманам, які гаварыў, што мова ў камунікацыі – гэта код плюс гісторыя. Так гэтым вучоным быў пакладзены пачатак многім новым літаратуразнаўчым даследаванням, у тым ліку дыскурсіўным.

Мэта аўтара ў артыкуле: ахарактарызаваць дынамічныя змены ў разуменні асобных літаратуразнаўчых тэрмінаў, у прыватнасці – *стыль* і *дыскурс*, з семіятычнага пункту гледжання.

З гісторыі развіцця семіятычных даследаванняў у літаратуразнаўстве. Паслядоўнікі Ю. М. Лотмана адмыслова развіваюць ідэі расійскіх фармалістаў (ОПОЯЗаўцаў В. Шклоўскага, Б. Эйхенбаума, Ю. Тынянава, В. Жырмунскага, інш.), а таксама шэрагу іх паплечнікаў і наступнікаў, якія папулярызавалі структуралізм і семіётыку ў далёкім або блізкім замежжы (напрыклад, Р. Якабсон у ЗША,

Я. Мукаржоўскі ў Чэхіі). Адгалінаваннем фармалізму ў літаратуразнаўстве ХХ ст. з'яўляецца дзейнасць школы «новай крытыкі» (Ф. Лівіс, Л. Эмпсан, У. Найт у Англіі; Р. П. Уорэн, інш. у Амерыцы). Аналагічныя ідэі развівалі і структуралісты Францыі ў 1950–1970-я гг. (Р. Барт, Ж. Дэрыда, Ю. Крысцева, Ц. Тодараў).

У асяроддзі беларускіх філолагаў-літаратуразнаўцаў таксама вылучаецца шэраг імёнаў і прац даследчыкаў, якія спецыяльна аналізавалі знакава-змястоўную структуру мастацкіх тэкстаў. Гэта працы, якія яшчэ не мелі маркіроўкі «семіятычныя», але па сутнасці і па фасе зробленых там адкрыццяў іх варта назваць першымі ўзорамі беларускага досведу ў семіятычным полі. Такія ўзоры сабрала ў адзін прадстаўнічы шэраг І. Часнок-Фаменка: яна вылучыла кнігі «В. П. Жураўлёва (“Структура твора”, 1978), І. Д. Ралько (1229–1979; “Верш і мова. Праблемы тэорыі і гісторыі беларускага верша”, 1986), В. П. Рагойшы (“Беларускае вершаванне”, 2011), А. С. Яскевіча (“Сумежжа: мова. Пераклад. Вытокі прозы”, 1994), А. У. Дуброўскага (“Паэтыка Рыгора Барадуліна: рытмічная арганізацыя верша”, 2006)» [2, с. 66–67]. Асобна вылучыла І. Часнок-Фаменка працы даследчыкаў з Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта: А. М. Пяткевіча («Сюжэт. Кампазіцыя. Характар: Аб прозе Кузьмы Чорнага», 1981) і І. В. Жука («Празічны тэкст: дынаміка рытмавага існавання», 2003) [2, с. 67–69]. Структурна-семіятычны метада даследавання ў галіне літаратуразнаўства актуалізаваўлі: Л. Д. Корань («Беларуская проза ХХ стагоддзя: Дынаміка жанравых структур», 1996); Я. А. Гарадніцкі («Мастацкі свет беларускай літаратуры ХХ стагоддзя», 2012; «Літаратура як мастацтва: камунікатыўнасць, інтэрмедыяльнасць, наратыўнасць», 2014); М. М. Хмяльніцкі («Беларускі дыскурс у польскай літаратуры ХХ ст.», 2016 г.). Вельмі плённа даследуе сусветную літаратуру ў семіятычным кірунку беларускі навукоўца В. В. Халіпаў («Постмодерністскія деконструкцыі “Гамлета” Шекспіра в драматургии Тома Стоппарда», аўтарэферат кандыдацкай дысертацыі, 1997; «Эхо эха: отголоски “Божественной комедии” Данте в массовой культуре XXI века», артыкул, 2015; «Семиотическая модель мирового литературного процесса», вучэбны дапаможнік у 2-х частках, 2014). Вылучаюцца і спецыяльныя літаратуразнаўчыя публікацыі па нарталогіі – з адсылкамі да вопыту вучоных з Германіі (В. Шмід), Расіі (В. Цюпа), Украіны (А. Ткачук). Так, у Беларусі з'явіліся нарталогічныя распрацоўкі С. Лебедзева («Художественное произведение: дискурс, нарратив,

повествование», артыкул 2004 года); І. Часнок («Наратыўныя стратэгіі ў творах Максіма Гарэцкага і Кузьмы Чорнага», аўтарэферат кандыдацкай дысертацыі, 2018; «Наратыўныя стратэгіі ў літаратурным тэксце», вучэбны дапаможнік, 2021); інш. Такім чынам, нават лакальны агляд сучасных навуковых публікацый сведчыць, што семіятычная метадалогія робіцца ўсё больш запатрабаванай беларускімі літаратуразнаўцамі.

Асноўная частка. Семіятычнае разуменне свету як тэксту зрабілася непазбежным для чалавека ХХІ ст., бо інтэнсіўныя інфармацыйныя плыні ў спалучэнні з лічбавымі тэхналогіямі рэальна ўвайшлі ў сучасны побыт і ўкараніліся ў ім. Жыццё патрабуе хуткай рэакцыі самых розных сегментаў культуры на глабальныя змены. З'яўленне новых рэальнасцяў азначае выбудоўванне, між іншым, і новай тэрміналогіі для іх апісання ды асэнсавання. Новыя паняцці і тэрміны, асабліва на першых этапах свайго станаўлення, як вядома, вельмі паказальна карэлююць з традыцыйнымі. Прыкладам такой карэляцыі можа быць пара стыль і дыскурс.

Прыкладна да сярэдзіны ХХ ст. даследчыкі літаратуры карысталіся акадэмічным тэрмінам *стыль*. Найбольш часта ён ужываўся ў наступных значэннях:

- стыль эпохі (рамантызм);
- стыль пісьменніка (рамантызм Купалы);
- стылістыка як паэтыка (стылістыка Купалавага верша «На сход!» вызначаецца публіцыстычным пафасам). Аднак тэрмін дыскурс паступова робіцца ўсё больш ужывальным для аналізу словатворчасці. Дыскурс – гэта таксама тэкст (вербальны або невербальны), толькі актуальна прамоўлены, актуалізаваны ў пэўнай сацыякультурнай сітуацыі. Гэта тэкст плюс кантэкст. Менавіта з улікам востраактуальнага кантэксту звычайная фразы можа ператварыцца ў дыскурс. Напрыклад, вылучым словазлучэнне «за Беларусь». Яго можна разумець як нейтральнае, ужывальнае ў самым шырокім сэнсе і самых розных сітуацыях, напрыклад: «за Беларусь на пляцоўках Уімблдона выдатна выступала Вікторыя Азаранка». Але калі мы дададзім да яго клічную інтанацыю (ператворым яго ў публіцыстычны заклік), і галоўнае – актуалізуем у сацыякультурнай сітуацыі (змесцім у кантэкст выбарчай кампаніі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь), то яго сэнс разрасцецца. Словазлучэнне набудзе мноства разнастайных канатацый,

звязаных з падзеямі, сярод якіх яно функцыянавала як вядучы дзяржаўна-палітычны слоган. У такім разе звычайнае выказванне стане адзінкай палітычнага дыскурсу: яно зробіцца носьбітам, напрыклад, інтэнцый зборнасці, з мадальнасцю салідарнасці, падтрымкі і інш. Так, з дапамогай аднаго дыскурсіўнага выказвання адбываецца пашыранае пазіцыяванне сацыякультурнага кантэксту.

І наадварот: дыскурсіўнае выказванне свабодна ператвараецца ў звычайны тэкст, калі яно выключаецца з актуальнага для сябе кантэксту. Напрыклад, калі мы чытаем фразеалагізм *рубікон праройдзены*, то разумеем, што маецца на ўвазе беспаваротнае рашэнне па нейкім складаным пытанні, звязаным з максімальнай адказнасцю. Пры гэтым мы цалкам элімінуем (выдаляем) названае выслоўе з мноства кантэкстуальных сэнсаў і грамадска-палітычнай сітуацыі, дзе яно некалі нарадзілася і замацавалася. Узновім дыскурсіўны статус гэтай фразы. Ён звязаны з фатальнай падзеяй у Рыме ў 49 г. да н. э. У той год Юлій Цэзар адпрэчыў забарону рымскага Сенату і перайшоў раку Рубікон для таго, каб развязаць грамадзянскую вайну з легіёнамі сенатара Пампея. Цэзар перамог, стаў імператарам і ператварыў Рым у імперыю, што назаўсёды змяніла гісторыю свету. Зразумела, што тагачасны рымлянін разумеў гэтыя два словы – Рубікон праройдзены – як актуальнейшы шматзначны дыскурс.

Такім чынам, само па сабе нейтральнае выказванне функцыянуе ў пастаяннай дынаміцы: яно можа мець статус як тэксту, так і дыскурсу. Не лішнім тут будзе яшчэ раз прыгадаць асноўныя адрозненні паміж тэкстам (т) і дыкурсам (д): т – абстрактная канструкцыя, д – яе актуалізацыя; т – самадастатковая паслядоўнасць звязаных сімвалаў, д – практыкаарыентаваны; т – атрыбут сьвядомасці, д – атрыбут сацыяльнай камунікацыі; т – статычны, д – дынамічны.

Калі параўнаць тэрмін дыскурс са звыклай іерархіяй стыляў у мовазнаўстве, то лёгка заўважыць, што тут дыскурс – які-небудзь (навуковы, палітычны, мастацкі), ці чый-небудзь (вучонага, палітыка, мастака) можна суаднесці з мовазнаўчымі тэрмінамі: функцыянальны стыль, ідыястыль. Але ж у такім параўнанні мы не павінны мінімізаваць, ігнараваць самае важнае адрозненне паміж стылем і дыкурсам, пра якое вышэй ужо гаварылі. Гэта – прынцыповы момант актуалізацыі прадмета, вакол якога будзеца выказванне, у надзённым

кантэксце. Без такой актуалізацыі дыскурс не існуе. Для лінгвістыкі ж, паўторымся, момант актуалізацыі не настолькі важны. У гэтай навуковай галіне ёсць свая сістэмная тэрміналогія, што апісвае працэсы сэнсаўтварэння і камунікацыі як у мове, так і ў маўленні; а іменна: сінтагматычныя («гарызантальныя») і парадыгматычныя («вертыкальныя») заканамернасці іерархіі ды камбінавання моўных адзінак, а таксама прагматычныя ўмовы («трыгеры» і матывацыі) для выбару ды выкарыстання моўных адзінак чалавекам у пэўных абставінах і з пэўнымі мэтамі.

Адно з лакун у традыцыйнай літаратуразнаўчай тэрміналогіі, якую ліквідуе выкарыстанне семіятычнага тэрміна *дыскурс*, выяўляюць працы М. М. Хмяльніцкага [3–5]. Навуковец стала даследуе сувязі паміж польскай і беларускай літаратурамі, што фарміраваліся на працягу стагоддзяў. Вядома, што на памежных рознакультурных тэрыторыях абавязкова ўзнікаюць гетэрагенныя з'явы. Вельмі многія папярэднія беларускія даследчыкі (назаву толькі старэйшых: Алега Лойку, Адама Мальдзіса, Уладзіміра Мархеля і Святлану Мусіенка), імкнуліся вылучыць то кагорту беларуска-польскіх (польска-беларускіх) пісьменнікаў, то беларускую плынь у польскай літаратуры, – калі аналізавалі, напрыклад, спадчыну класікаў (А. Міцкевіча, Э. Ажэшкі) або менш знакамітых аўтараў (М. Ваньковіча, З. Налкоўскай...). Аказалася, аднак, што ў лёсе кожнага з дзясяткаў пісьменнікаў, якія або толькі нарадзіліся на памежжы, або жылі там у пэўны час, або нейкім іншым чынам былі звязанымі і з польскім, і з беларускім культурна-гістарычнымі кантэкстамі, тая гетэрагеннасць адбілася вельмі па-рознаму. Яна супраціўляецца адназначнай класіфікацыі па якіх бы там ні было агульных прыкметах, бо ўсе сляды культурных узаемаўплываў робяцца па-мастацку значнымі толькі праз вывучэнне адзінкавых лёсаў: з адзінкавым выбарам мовы, этнічнай самаідэнтыфікацыі, уласнай дзяржавы з пэўным грамадзянствам. Аб'яднаць у адну супольнасць настолькі разнастайны матэрыял дазволіў якраз семіятычны тэрмін *дыскурс*: ён аказаўся здатным маркіраваць любыя, нават самыя рознакасныя і рознаўзроўневыя сляды беларушчыны ў лёсах і творчым плёне тых, хто пазіцыянаваў сябе польскім аўтарам, сынам і патрыётам Польшчы, і разам з тым меў сардэчную прыхільнасць да Беларусі і рэальныя сувязі з ёю, адлюстраваныя ў мастацкім пісьменстве (у тым ліку ў тыя часы, калі частка

этнічна-беларускіх зямляў разумелася як Крэсы Ўсходнія). Тэрміналагічнае спалучэнне беларускі дыскурс у такім кантэксце азначае менавіта актуалізацыю праяў беларускага ў тым гістарычным месцы і часе, дзе і калі носьбіты беларускіх сэнсаў яшчэ (або ўжо) не вылучаюць беларускае як нешта самадастатковае і самакаштоўнае. Вопыт працы М. М. Хмяльніцкага ў апісаным тут кірунку вельмі красамоўна сведчыць пра тое, што літаратуразнаўцы знаходзяць семіятычныя падыходы да аналізу самых тонкіх сэнсаў, характэрных для культурных з'яў; іншымі словамі – пра перспектывы семіятычнага аналізу беларускай літаратуры з мноствам гетэрагенных, неаднародных феноменаў на славянскіх, балцкіх і іншых гісторыка-культурных памежжах. Гэты вопыт і канкрэтныя манаграфіі М. М. Хмяльніцкага, безумоўна, будуць запатрабаваныя даследчыкамі іншых краін, бо ці не кожная мае пэўныя нацыянальна-культурныя анклавы або зоны аналагічнага памежжа з выбітнай культурнай гетэрагеннасцю.

Заклучэнне. Тэксты, разлічаныя на ўспрыняцце з улікам іх вобразнага патэнцыялу, усё часцей патрабуюць для свайго вывучэння

семіятычных кампетэнцый ад даследчыка-філолага. Такія тэксты так ці інакш скіраваныя да камунікацыі з чытачом, а значыць, маюць вялікі патэнцыял уздзеяння на свядомасць рэцыпіента. У прыватнасці, актуалізацыя тэрміна дыскурс, што карэлюе з тэрмінам стыль у літаратуразнаўстве – гэта не даніна модным паведам. Гэта перадумова для таго, каб гуманітарныя (семіятычныя) веды забяспечвалі чалавеку магчымасць вельмі дакладна арыентавацца ў тых лабірынтах знакаў і значэнняў, якімі, дзякуючы новым тэхналогіям, усё больш шчыльна запаўняецца не толькі інфармацыйная, але і ў цэлым уся жыццёвая прастора сучасніка. Пададзены вышэй разгляд фактаў актуалізацыі семіятычнай метадалогіі ў беларускім літаратуразнаўстве (найперш тэрміна дыскурс) дазваляе канстатаваць, што такі падыход – перспектывы. У прыватнасці, ён дазваляе навукоўцу М. М. Хмяльніцкаму ўпершыню ў славістыцы сістэмна і цэласна маркіраваць канкрэтны беларускі дыскурс у польскай літаратуры першай трэці XX ст., і такім чынам сцвердзіць свой прыярытэт у вырашэнні складанай праблемы беларускага літаратуразнаўства.

ЛІТАРАТУРА

1. Часнок, І. Ч. Семіятычная школа / І. Ч. Часнок // Метадалогія літаратуразнаўчых даследаванняў: вучэб.-метад. матэрыялы для магістрантаў філал. фак. / Л. Д. Сінькова [і інш.]; пад рэд. Л. Д. Сіньковай. – Мінск : БДУ, 2016. – С. 81–92.
2. Часнок, І. Ч. Фармальнае школа / І. Ч. Часнок // Метадалогія літаратуразнаўчых даследаванняў: вучэб.-метад. матэрыялы для магістрантаў філал. фак. / Л. Д. Сінькова [і інш.]; пад рэд. Л. Д. Сіньковай. – Мінск : БДУ, 2016. – С. 60–70.
3. Хмяльніцкі, М. М. Беларускі дыскурс у польскай літаратуры XX ст. / М. М. Хмяльніцкі. – Мінск : БДУ, 2016. – 199 с.
4. Хмяльніцкі, М. М. Дыялог культур і традыцый: беларускі дыскурс у польскай літаратуры 1918–1939 гг. / М. М. Хмяльніцкі. – Мінск : БДУ, 2021. – 207 с.
5. Хмяльніцкі, М. М. Беларускі дыскурс у польскай літаратуры (1918–1939 гг.) : Аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук / М. М. Хмяльніцкі. – Мінск : БДУ, 2022. – 45 с.

REFERENCES

1. Chasnok, I. Ch. Semiyatychnaya shkola / I. Ch. Chasnok // Metadalogiya litaraturaznauchykh dasledavannyau: vucheb.-metad. materyyaly dlya magistrantau filal. fak. / L. D. Sin'kova [i insh.]; pad red. L. D. Sin'kovaj. – Minsk : BDU, 2016. – S. 81–92.
2. Chasnok, I. Ch. Farmal'naya shkola / I. Ch. Chasnok // Metadalogiya litaraturaznauchykh dasledavannyau: vucheb.-metad. materyyaly dlya magistrantau filal. fak. / L. D. Sin'kova [i insh.]; pad red. L. D. Sin'kovaj. – Minsk : BDU, 2016. – S. 60–70.
3. Hmyal'nicki, M. M. Belaruski dyskurs u pol'skaj litaratury XX st. / M. M. Hmyal'nicki. – Minsk : BDU, 2016. – 199 s.
4. Hmyal'nicki, M. M. Dyyalog kul'tur i tradycyj: belaruski dyskurs u pol'skaj litaratury 1918–1939 gg. / M. M. Hmyal'nicki. – Minsk : BDU, 2021. – 207 s.
5. Hmyal'nicki, M. M. Belaruski dyskurs u pol'skaj litaratury (1918–1939 gg.) : Autaref. dys. ... d-ra filal. navuk / M. M. Hmyal'nicki. – Minsk : BDU, 2022. – 45 s.